

Birgivi'ye Nispet Edilen Kelime-i Tevhîde Dair Lugaz'ın Asıl Müellifi ve Bu Lugaz Üzerine Yazılan Şerhler*

The Original Author of the Lughaz Concerning Kalimah al- Tawhîd Attributed to Birgivi and Commentaries on this Lughaz

Aziz Ençakar¹

*Bu makaleyi yazmaya teşvik eden merhum Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat'a, eserin gerçek sahibini bulmama yardım eden Doç. Dr. Nedim Tan'a ve baştan sona birkaç defa okuyarak makalenin başkıldırma ve tashiinde yardımcı olan çalışma arkadaşım Arş. Gör. Mustafa Tanrıver'e teşekkür ederim.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Aziz Ençakar (Arş. Gör.),
İstanbul Üniversitesi, İslam Tetkikleri Enstitüsü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: azizencakar@istanbul.edu.tr
ORCID: A.E. 0000-0003-2487-0505

Başvuru/Submitted: 15.12.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.02.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
06.06.2023
Kabul/Accepted: 18.07.2023
Online Yayın/Published Online: xxx.2023

Atıf/Citation: Ençakar, Aziz. Birgivi'ye Nispet Edilen Kelime-i Tevhîde Dair Lugaz'ın Asıl Müellifi ve Bu Lugaz Üzerine Yazılan Şerhler. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/2, (Eylül 2023): 605-631.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1219773>

ÖZ

Birgivi Mehmed Efendi (ö. 981/1573) eserlerinin birçoğunu toplumda gördüğü problemlere çözüm sunma adına telif etmiş, 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin meşhur alimlerinden biridir. Birgivi'nin bu eserleri toplum nezdinde büyük itibar gördüğü gibi ilim adamları tarafından da yoğun bir ilgi ve rağbete mazhar olmuş; bu eserlerin birçoğuna şerh, hâşiye, nazım, ihtisar ve tercüme çalışmaları yapılmıştır. Eserleri bu denli meşhur olmuş pek çok büyük şahsiyet gibi Birgivi'ye de çeşitli sebeplerden dolayı kendisine ait olmayan eserler nispet edilmiştir. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda bu eserlerin asıl sahibinin kim olduğu tespit edilmiş; bu sayede hatalı nispetler sebebiyle Birgivi'ye ait olduğu zannedilen görüşler tashih edilmeye başlanmıştır. Birgivi'ye nispeti hatalı olan bu eserlerden bir tanesi de *Lugazü'l-Birgivi* veya *Risâletü't-Tevhîd* isimyle bilinen, 6 cümlelik risaledir. Bu makalede öncelikle mezkûr risalenin metni değerlendirilmiş ve bu hatalı nispete kaynaklık eden şerhler tespit edilerek müellifleri, kütüphane bilgisi ve baş-son kısımlarıyla birlikte tanıtılmıştır. Son olarak da bu lugazın aslında İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Abâdile* isimli eserinde, Abdullah b. Abdilbârî b. İsa ismini verdiği kurgu bir karakterin dilinden aktarıldığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Lugaz, Birgivi, Risâletü't-tevhîd, Lugazü'l-Birgivi, el-Medârî, Abdullah b. Abdilbârî b. İsa (Kurgu Karakter)

ABSTRACT

Birgivi Mehmed Efendi (d. 981/1573) is one of the famous scholars of the 16th century Ottoman state who wrote many of his works to provide solutions to the problems he confronted in society. These works of Birgivi were highly respected by society and attracted great interest and demand from scholars. Many of these works have been topics of further study including commentaries, glosses, nazm, abridgments, and translations. Like many charismatic figures whose works became so famous, Birgivi was given credit for work that was not his. Recent studies identified the original owner of these works, and began to correct the views that were thought to be Birgivi's due to erroneous attribution. One of these erroneously attributed

works is a short 6-sentence treatise known as *Lughaz al-Birgiwī* or *Risālat al-Tawhīd*. In this article, the text of this treatise is evaluated and the commentaries that are the source of this erroneous attribution are identified and introduced together with their authors, library information and beginning and end parts. Finally, it is shown that the *lughaz* was actually narrated by Ibn al-‘Arabī in his work *al-Abādīla*, through the saying of a fictional character named ‘Abdullāh b. ‘Abd al-Bārī b. ‘Isā.

Keywords: Lughaz, Birgiwī, Risālat al-tawhīd, Lughaz al-Birgiwī, al-Madārī, ‘Abdullāh b. ‘Abd al-Bārī b. ‘Isā

EXTENDED ABSTRACT

Birgiwī Mehmed Efendi (d. 981/1573), who wrote his works to provide solutions to the problems he saw in society, is one of the famous scholars of the Ottoman state. These works of Birgiwī were highly respected by society and attracted great interest from scholars. Many of these works have been topics of further study including commentaries, glosses, nazm, abridgments, and translations. With this in mind, there are works that were erroneously attributed to him such as a 6-sentence treatise known as *Lughaz al-Birgiwī* or *Risālat al-Tawhīd*.

In this article, the consequences of attributing a work to someone else are briefly mentioned by giving the example of Birgiwī’s inaccurately attributed treatises such as *Ziyārat al-qubūr* and *Aḥwāl al-atfāl al-muslimīn*. Afterwards, the Arabic text and meaning of this lughaz/riddle, which deals with the tawhīd in terms of *naftiy* and proof, are explained. However, the six options in which the lughaz is mentioned are not given and their meaning is not explained. This is because the meaning changes according to the pronunciation and the meaning of the lughaz is explained accordingly. This, in turn, varies according to the interpretation of the person who solved it.

Afterwards, the eighteen works that were identified in the Manuscript Libraries and the commentary gloss literature formed around this work are first introduced, then references are made to academic studies on these works, if any, and the beginning and end are presented to guide the researchers.

The author of three of the eighteen works could not be identified and there was no information about another one other than the author was a *mufī*. Some of the writers, such as Akkirmānī (d. 1174/1760) and Abū Sa‘īd al-Khādīmī (d. 1176/1763), wrote commentaries on Birgiwī’s other works, and almost all of the commentators attributed the lughaz to Birgiwī, even if in imprecise terms. One of the commentators, Lālezārī (d. 1204/1789), attributed the lughaz to Birgiwī as he took it from Ibn al-‘Arabī’s (d. 638/1240) works *al-Jalāla* and *al-Futūḥāt al-Makkiyya*; however, the fact that Birgiwī did not quote Ibn al-‘Arabī even once in his famous work *al-Tarīqat al-Muḥammadiyya*, which he wrote in the field of Sufism and ethics, showed that this possibility is very weak.

After the commentaries and glosses, which were written around the 12th century, it showed that the first person to attribute the work to Birgiwī in the modern period was Hüseyin Nihal Atsız (d. 1975) and that the lughaz began to be counted among Birgiwī’s work in later studies.

As a result of the research conducted at the end of the article, it revealed that the real owner

of the lughaz was Muḥyiddīn Ibn al-‘Arabī. As a matter of fact, Ibn al-‘Arabī’s work *al-Abādila*, in which he made fictional characters speak, showed that the lughaz was spoken by a fictional character named ‘Abdullah b. ‘Abdilbārī b. ‘Isā. So, by giving a picture of the part of this lughaz that was written in 663/1265, 250 years before Birgiwī was born, in a copy in Köprülü Library, Fazıl Ahmed Pasha, it is clearly shown that this work does not belong to Birgiwī.

In addition, the work of al-Madārī Ibrahim b. Mustafa b. Ibrahim al-Khalabī (d. 1190/1776), who came to Istanbul in the 18th century and worked as a scribe in Rāğīb Pasha Library, and where he annotated this lughaz attributing it to Ibn al-‘Arabī.

As a result, scholars who lived in the provinces generally wrote commentaries on the lughaz, while scholars in the center were not aware of it. Among the commentaries, there are more than ten manuscript copies of al-Khādīmī and al-Niğdevī’s commentaries, while others have relatively fewer copies – some of them have only one copy.

There is not any concrete data on who, when or why the lughaz was attributed to Birgiwī, and the scholars who commented on the lughaz were not concerned with these questions and did not seek answers to them. As a matter of fact, the commentaries stated in the introduction that these writers wrote their works in line with requests directed to them to solve whether or not the lughaz attributed to Birgiwī was true and they did not question the reliability of the attribution of the work to Birgiwī or by whom it was made.

Finally, a table showing the manuscript libraries in which the lughaz and the commentary and gloss literature, which are generally in manuscript form, can be found is shared as an appendix.

Giriş

Yanlı eser nispetleri literatürel bir hataya sebep olmaktan çok ilgili eserde yer alan bilgiler ve görüşler sebebiyle nispet edildiği kişinin hak etmediği bir şöhrete kavuşmasına veya eleştirilere hedef olmasına yol açabilmektedir. Bu tür nispetler bazen eseri ve içinde yer alan görüşleri meşhur edebilmek için kasıtlı olarak bazen de tamamen basit bir hata sonucu olabilmektedir. Ama ne sebeple olursa olsun hatalı nispetler, söz konusu müellifin meşhur ve tarihî bir şahsiyet olması sebebiyle zaman içerisinde yaygınlık kazanıp tarihî vakiyla uyuşmayan birçok yanlış anlaşılmalara, gerçek dışı yorum ve açıklamalara sebebiyet vermektedir. Dahası, bu makalede örnek olarak sunacağımız eserde olduğu gibi, klasik dönemde üzerine onlarca şerh ve hâşiye, modern dönemde de birçok akademik çalışma yapılmasının yolunu açarak ilim tarihi açısından vahim sonuçlar taşıyan hacimli bir literatürün oluşmasına sebep olmaktadır.

Birgivi Mehmed Efendi de bu tarihî ve karizmatik şahsiyetlerden biri olarak bu hatalı nispetlerden nasibini almış, aslında müellifi olmadığı birçok eser kendisine nispet edilmiştir. Sözü edilen bu eserlerden birkaç örnek verilecek olursa, Birgivi'nin risaleleri arasında basılan *Ziyâretü'l-kubûr* adlı eseri listenin başında sayılabilir. Nitekim bu risale üzerinden Birgivi'nin Osmanlı'da İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) takipçiliğini yapan ender şahsiyetlerden biri olduğu iddia edilmiştir.¹ Lakin yapılan araştırmalar neticesinde eserin aslında İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *İğâsetü'l-lehân* isimli eserinden yapılan alıntılardan oluşan derleme bir eser olduğu ve bu eser üzerinden Birgivi hakkında yapılan yorumların yanlış olduğu anlaşılmıştır.²

Listede yer alan diğer bir eser, yine Birgivi'nin risaleleri içinde basılan *Ahvâli-efâli'l-müslimîn* isimli risaledir. İşin ilginç tarafı eserin Birgivi Mehmed Efendi'ye hatalı bir şekilde nispet edilmesiyle yetinilmemiş; Birgivi'nin bu eseri küçük yaşta vefat eden Mehmed Halîm isimli çocuğu adına kaleme aldığı iddia edilmiş ve netice olarak biyografi eserlerinde Mehmed Halîm isimli bir çocuğundan bahsedilmeye başlanmıştır. Ancak yazma eserler üzerinden yapılan araştırmalar neticesinde bu eserin asıl sahibinin Yahya b. Nasûh b. İsrâîl (ö. 950/1543 civarında) olduğu ortaya konulmuştur.³

Uzayıp giden bu listeye *Lugazü'l-Birgivi*'yi eklemeyen önce sayılabilecek diğer bir eser ise *Muhâkemâtü'l-Birgivi* isimli risaledir. Bu eserin Birgivi'ye ait olan kısmı, Bahâeddînzâde Şeyh Muhyiddin Mehmed Efendi'ye (ö. 952/1545) ait *Risâle fî Reddi'l-İslâh ve'l-Îzâh* adlı eserin kenarına aldığı notlardan ibarettir. Lakin yapılan çalışmalarda yazma eserin ana gövdesindeki Bahâeddînzâde'ye ait olan metin de Birgivi'nin zannedilmiş ve ona ait olmayan birçok görüş kendisine nispet edilmiştir.⁴

1 Lekesiz, Hulusi, XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimi Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi, Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri (Doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 1997), 114-115.

2 Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 52-66.

3 Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*, 48-51.

4 Aziz Ençakar, *Birgivi Mehmed Efendi'nin Sarf İlmine Dair Görüşleri ve Kifayeti'l-Mübtedî İsimli Eserinin*

Geçtiğimiz son otuz yıl içerisinde ise yazma ve basılı eserlerin dijital ortama aktarılmalarıyla kaynaklara erişim kolaylaşmıştır. Bu sayede daha önce ulaşılması çok zor olan birçok yazma eserlerin de kullanıldığı çalışmalarda nispeti hatalı eserlerin aslında kime ait olduğu tespit edilmeye ve bu eserlerde geçen fikirlerin eserin nispet edildiği kişiye ait olmadığı ispat edilmeye başlanmıştır.

Listenin sonunda yer alan ve aynı zamanda bu çalışmanın konusunu oluşturan *Lugazü'l-Birgivi*' ise kelime-i tevhîd ile ilgili 6 cümleden oluşan, hicri 7. asırda yazılmasına karşın yaklaşık 5 yüzyıl sonra, 12. asırda Anadolu'da elden ele dolaşan bir lugaz/bilmecedir. Ne var ki bu eser bir şekilde Birgivi'ye nispet edilmiş ve belki de bu sebeple calib-i dikkat bir hâle gelen eser üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve akademik araştırmalar yapılmış ve sonuç itibariyle etrafında azımsanmayacak bir literatür oluşmuştur.

Bu makalede öncelikle bu lugazın metni verilecek ve bu metnin anlamı izah edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra bu eser etrafında oluşan şerh- hâşiye literatürüne dair tespit edebildiğimiz şerh ve hâşiyelerin baş ve son kısmı yazılarak⁵ tanıtılacak ve bu eserler hakkında yapılan akademik çalışmalara atıflar yapılacaktır. Son olarak bu eserin gerçek müellifinin İbnü'l-Arabî olduğu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1. *Risâletü't-tevhîd*'in (*Lugazü'l-Birgivi*) Metni ve İçeriği

Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinde 11 adet nüshasını tesbit edebildiğimiz lugazın metni şu şekildedir:⁶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.
«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ،
وَالْمُنْفَى لَا عَيْنَ لَهُ، فَعَلَى مَنْ وَقَعَ النَّفْيُ؟
وَالْمُثَبَّتُ مُوجُودٌ، فَعَلَى مَنْ وَقَعَ الْإِثْبَاتُ؟
أ- والمنفي: 1- عَيْنُ الْمُثَبَّتِ، 2- عَيْنُ الْمُثَبَّتِ، 3- عَيْنُ الْمُثَبَّتِ،
ب- والمثبت: 4- عَيْنُ النَّافِي، 5- عَيْنُ الْمُنْفِي، 6- عَيْنُ الْمُنْفِي.
فَهِىَ سَبْتُ، وَهِيَ وَاجِدَةٌ.
فَمَنْ قَالَهَا حُكْمًا: فَمَا عَرَفَ؛ وَمَنْ قَالَهَا كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَقَدْ قَالَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ.

Metinde de görüldüğü üzere bu bilmecede önce *«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»* kelime-i tevhîdinin hem nefiy (olumsuzlama) hem de isbat (olumlama) ifade ettiği, nefyedilen şeyin herhangi bir aynının (zatının) olmadığı, dolayısıyla nefyin kime vaki olduğu, aynı şekilde müsbet olanın da var olduğu, dolayısıyla isbatın kime vaki olduğu sorulmaktadır. Devamında da 6 şık üzerinden bilmece kısmına geçilmiştir.

Sonuç kısmında ise bu altı şıkkın aslında tek bir şey olduğu ve bu kelime-i tevhîdi hükmen

Tahkik ve Tahlili (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 54-56.
5 Şerhlerin baş ve son kısmının yazılmasının meçhul müelliflerin ve özellikle başı veya sonu eksik eserlerin tespitini kolaylaştırması gibi birçok önemli ilmi ve akademik sonuçları vardır. Bu sebeple makalede ilgili şerhlerin baş ve son kısımları verilmiştir. Şerhlerin baş ve son kısmı yazılırken bütün nüshaları esas alıp en iyi metin ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.
6 Metin ve şerhlerin yazmalarının hangi kütüphanelerde bulunduğu makalenin sonundaki tabloda gösterilmiştir.

söyleyenin bunu bilmediği ama Allah Teala'nın dediği gibi söyleyenin kelime-i tevhîdi (hakîkî) bir mümin olarak söylediği ifade edilmektedir.

Metin kısmında 6 şıktan oluşan bilmece kısmı bilinçli olarak harekelenmemiştir. Aynı şekilde metnin izah edilmeye çalışıldığı kısımda da 6 şıkkın tercümesi verilmemiştir. Zira metni bir lugaz yani bilmece şekline getiren, bu kelimelerin Arap dilinde farklı şekillerde okunabilmesi ve buna göre de mananın değişmesidir. Örneğin metindeki «مثبت» kelimesi müsbet, müsbit, müsebbit, müsebbet ve yine bir başka kelime «منفی/منفى» de menfî, münfî, menfâ şeklinde okunmaya müsaittir. Ayrıca bu kelimelerin müsbet/müsebbet ve menfâ şeklinde okunması durumunda ism-i mefûl ya da masdar-ı mîmî olarak yorumlanması da mümkündür. Dolayısıyla okuma tercihinde/harekelenmeye ve manaya göre lugaz çözümlenmiş olmaktadır. Lugazın bu imkânı üzerinden hareket eden şarihlerin de bu kısmı kendi anlayışlarına göre yorumladıkları ve böylece farklılaştıkları görülmektedir. Zaten lugaz sanatının amacı da budur.⁷

Bu lugaz üzerine Recai Çetres'in lugaz sanatını tarif edip tarihî gelişimini anlattığı bir makalesi bulunmaktadır.⁸

2. Birgivi'ye Nispet Edilen Lugaz Üzerine Yazılan Şerhler

Aslında hicri 7. asırda yazılan bu lugaz üzerine, genelde hicri 12. asırda yaşayan âlimler tarafından şerhler yazılmıştır. *Lugaz*'in son zamanlarda yapılan çalışmalardan ve yazma eser kataloglarından hareketle tespit edebildiğimiz şerhleri şunlardır:⁹

2.1. İZNIKMÎDÎ (İzmitli), İbrahim b. Ali (ö. 1142/1729'dan sonra)¹⁰, *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Müellif İznikmîdî, mukaddimede akıl sahibi kimselerin arasında Birgivi'ye nispet edilen bir sualin üzerindeki örtüyü kimin kaldıracacağı konuşulunca tevhîde hizmet etmek için böyle bir risale yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. İznikmîdî, Birgivi'ye nispet edilen lugazı şerh etmeye başlamadan önce, meselenin daha iyi anlaşılması için kelime-i tevhîde alakalı bir mukaddime yazması gerektiğini belirtmektedir. Bu mukaddimeden sonra ilgili lugazı çözümlenip risalesini hitama erdirmektedir.

Bu şerh hakkında Çetres ve Gömbeyaz'ın bir makalesi vardır.¹¹

Baş:

7 Lugaz sanatının tarifi ve amacına dair bk. İsmail Durmuş, "Lugaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/221; Recai Çetres, "Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde Dair Lügâzı ve Üzerine Yazılan Şerhler", *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit vd., (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 3/260-267.

8 Çetres, "Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde Dair Lügâzı", 3/260-267.

9 Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 87-88; Çetres, "Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde Dair Lügâzı ve Üzerine Yazılan Şerhler", 3, 267. Çetres'in bu makalede şarihler arasında zikrettiği Hasan Paşazâde, Kâzâbâdî, Kâfiyeci ve Makassarî'nin (Müskirî'nin) yazdığı eserler kelime-i tevhîde alakalı başka eserler olup bu lugazla alakası yoktur.

10 Hayatı hakkında bilgi için bk. Recai Çetres - Kadir Gömbeyaz, "İzmitli Müderris İbrahim b. Ali ve Birgivi'nin Lugaz'ı Üzerine Şerhi", ed. Sefer Yavuz - Ali Kaya, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 261-298; Akifzâde Abdurrahim b. İsmail b. Akif el-Amasi, *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 2527) 39b (Akifzâde, İznikmîdî'nin vefat tarihini sehven 1180 yerine 1080 olarak vermiştir).

11 Çetres - Gömbeyaz, "İzmitli Müderris İbrahim b. Ali ve Birgivi'nin Lugaz'ı Üzerine Şerhi", 225-242.

بسم الله الرحمن الرحيم. شهد الله أنه لا إله إلا الله، وصلى الله على حبيبه خاتم النبيين محمد رسول الله، فكيف أحمد ولا أحمد لمن تئالت آلاؤه، ... أما بعد: فيقول المفتقر إلى المقدر الهادي، إبراهيم بن علي الإزنجيدي ... : لما كثر التساؤل بين الأئمة، وسألت: «عمّ يتساءلون؟»، وقيل: «عما يكشف قناع وجه سؤال نبيب إلى التحرير المدقق تقي الدين محمد البركوي -رحمه الله تعالى-، وهو: "لا إله إلا الله نفي وإثبات" ...»: زبرئله خدمة للتوحيد بالتوحيد ... ولا بُدَّ من تقديم مقدمة، وهي: أن حقيقة «الإله» هو الواجب الوجود، المستحق للعبادة ... («لا إله إلا الله» نفي) مستفاد من «لا» (وإثبات) مستفاد من «إله» ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا وَ) الحال (هُوَ) أي: قائلها على ذلك التَّمط (مُؤْمِنٌ) مستدلٌّ لا مقلِّد، إشارة إلى المرتبة الوسطى. هذا فلنختمه بذكر النبي المختار سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم، ليكون ختامه كالمسك ... صدق النبي فيما قال، وفيه إيمان إلى ما قيل في مقام المشاهدة: «وفي كل شيء له شاهد، دليل على أنه واحد».

2.2. NALBANDZÂDE, Ali b. Abdilfettâh el-Ezeni¹² (ö. 1150/1738'den sonra), *en-Necât ani't-Taklîd fi Şerhi Risâleti't-Tevhîd*

Nalbandzâde, mukaddimede bu eserin kendisinin yazdığı ilk eser olduğunu ifade etmektedir. Birgivi'den kelime-i tevhîd ile alakalı rivayet edilen bu cümlelerin lafızları çok kısa ve anlaşılması çok zor ifadeler olmasına rağmen elden ele dolaştığını ve bir şerhe muhtaç olduğunu; bundan dolayı bu eserin cümlelerini açıklayacak ve anlaşılmasını kolaylaştıracak bir şerh yazmak istediğini belirtmektedir. Bu şerhi yazarken eserin tehzib, tenkih, tahkik ve tavzihinde elinden geleni yaptığını dile getiren Nalbandzâde, eserin adını *en-Necât ani't-Taklîd, fi Şerhi Risâleti't-Tevhîd* koymuş ve eserini devrin şeyhülislamı Feyzullah Efendizâde Mustafa Efendi'ye (ö. 1158/1745) ithaf etmiştir.

Eserin sonundaki kesirli ferağ kaydına göre telif tarihi 5 Zilhicce 1150'dir (26 Mart 1738).

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم، وبه تقني. نعمدك يا من شرح صدورنا للإسلام والإيمان، وجعل جزاءه بمئة وكرمه الإحسان، ... أما بعد: فيقول العبد الفقير، إلى الله الغني القدير، علي بن عبد الفتاح الأذني ... المدعو بـ«تعلبت زاده» ... : هذه باكورة أثمرت بها رياض فوادي ... على «الكلمات المغلقة» المتعلقة بكلمة التوحيد ... المروية عن العالم ... تقي الدين محمد البركوي ... فهي مع جازة نظمها وصوبه فهمها لما كانت متداولة بين أولي الألباب، ومفتقرة إلى شرح يهتدي به إلى الصواب: علق عليها ما يكثف الأغلاق ... فلما تم ترفيمه، وحسن تقويمه: أردت أن أجعله تحفة للحضرة العلية ... أعني حضرة من أنام الأنام في ضلال عنايته ... الذي هو شيخ شيوخ الإسلام والمسلمين ... سمي نبيه المصطفى ... سميت «النجاة عن التقليد في شرح رسالة التوحيد». قال تقي الدين الأوزدي -أفاض الله تعالى عليه غفرانه الأبدى-، بعد ما تيمن بالتسمية: («لا إله إلا الله» نفي وإثبات). «الإله» في الأصل لكل معبود، ثم غلب على المعبود بحق، كـ«النجم» و«الصق» ...، ثم صار بعد حذف الهمزة علمًا للذات المعبود بالحق ...

Sonu:

... (فقد قالها وهو مؤمن) أي: ذكر هذه الكلمة حال كونه مؤمنًا لحصول التوحيد بها حينئذ، ولا يلزم حينئذ التناقض في الحكم اللازم على ذلك التقدير، إذ الحكم بالنفي إنما ثبت للباقي بعد الاستثناء على هذا التقدير. هذا ما تيسر للفقير، بمعونة الميسر القدير، فتقبَّله يا ذا الفضل الوفير، وإن لم يناسب ركاب الأمير.

12 Hakkında kaynaklarda bir bilgiye ulaşamadığımız Nalbandzade'nin bu eserinde geçen "الأذني" nisbesinden kastın Adana ili olduğu, müellifin minhüvat kaydında geçen "Misis ile Tarsus arasında maruf bir beldedir" ibaresinden anlaşılmalıdır. bk. Nalbandzâde, Ali b. Abdilfettah el-Ezeni, *en-Necât ani't-taklîd fi şerhi Risâleti't-tevhîd*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1017), 278b. Ayrıca Reşid Efendi Kütüphanesinde bulunan bu mecmuanın 223a-228a varagında Nalbandzâde Ali Efendi'nin *Nuhbetü'n-nükûl fi şerhi's-salât ale'r-Resûl* isimli bir eseri daha vardır. Bu eserinde namazlarda okunan salli – bârik dualarını şerh etmiştir.

2.3. NİĞDEVÎ, Musa b. Ahmed el-Berekâtî en-Niğdevî (ö. 1151/1739'den sonra)¹³, *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Müellif Niğdevî, mukaddimede herkesin kurtuluşunun kelime-i tevhîde inanmaya bağlı olduğunu söyledikten sonra, kendilerine Birgivi'den kelime-i tevhîd ile alakalı bir takım manası kapalı cümlelerin nakledildiğini, bir dostunun da kendisinden bunu şerh etmesini istediğini belirtmektedir. Bu talep üzerine eserini kaleme alan Niğdevî de “mukaddime” ve “matlab” isimli iki ana başlık altında bu cümleleri şerh etmiştir. Mukaddimede kelime-i tevhîdin i'rab ve manasını, matlab kısmında da Birgivi'den nakledilen bu kapalı cümlelerin manasını açıklamıştır.

Eserin telif tarihi Silh-i (30) Receb 1151'dir (13 Kasım 1738). Bu şerh hakkında bir makale kaleme alınmıştır.¹⁴

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي لا إله سواه، المُنْجِي من النار من قال لا إله إلا الله، ... وبعد: فيقول الفقير إلى الله الصمد، عبده موسى بن أحمد، البَرَكَاتِي مولدًا، ثم التَّكْدَوِي موطئًا: لما كان نِجاة الكل في الكل باعتقاد كلمة التوحيد المسماة بـ«كلمة الإخلاص» وبـ«كلمة التقوى» أيضًا، وهي كلمة «لا إله إلا الله»، وكانت مرويةً لنا في بيان معناها عن المحقق الفاضل، والمدقق الكامل، الشيخ محمد البركوي، روح الله تعالى روحه العلي، الألفاظُ المُغْلَقَةُ المتجانسة المفيدة، المحتاجة إلى الشرح والبيان، وسأل مني بعض الأُحِبَّة شرحها بتحقيق وإيقان، فشرعتُ بعون الله الملك المستعان، وإن لم أكن من فرسان هذا الميدان، فما أنا أقول -وبالله التوفيق، وبيده أزمَةُ التحقيق -: لا بُدَّ لنا من مقدمةٍ ومطلب. أما المقدمة ففي بيان إعراب تلك الكلمة الشريفة، وتحقيق معناها ... «لا إله إلا الله» (نَفِي) أي: نفي عبادةٍ لوجود مفهوم المعبود بالحق عن غير الله تعالى ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ) أي: فهو مؤمن حقًا، وحكمه مطابق للواقع ولا يلزمه التناقض. هذا ما سنح لخاطري الفاتر، والعلم في الحقيقة عند الملك القادر.

2.4. MAKSÛD EFENDÎ, Maksûd el-Kürdî el-Erzurûmî (ö. 1170/1756-57)¹⁵, *Şerhu'r-Risâleti't-Tevhîdiyye*¹⁶

Bazı nüshalarında el-Kürdî¹⁷, bazısında el-Erzurûmî¹⁸ nisbesiyle anılan Maksûd Efendi'nin

- 13 Hayatı hakkında bilgi için bk. A. İskender Sarıca vd. (ed.) *Niğdeli Âlimler Eserler ve Düşünceler*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 261-298.
- 14 Can Muhammet Berat, “Musa b. Ahmed'in Şerhu Risâleti't-Tevhîd Eseri”, Niğdeli Âlimler Eserler ve Düşünceler, editör: A. İskender Sarıca vd. (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 277-284.
- 15 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*'nde (2/37) Maksûd Efendi diye bir zattan bahsetmektedir. Bu zat hakkında “Asr-ı ahîr fuzalâsından bir zat olup Süleymaniye'li'dir. Erzurum'da ihtiyâr-ı ikâmet eyledi. Hâşiyeyi Tefsîr-i Kâdî ilâ Süre-i İmran, Şerh-i Şâfiye, Şerh-i Kelime-i Tevhîd gibi âsârı vardır.” diye bilgi vermektedir. Fakat *Şerh-i Kelime-i Tevhîd* adlı eserin Esad Efendi Kütüphanesi'ndeki nüshasına bakıldığında, risalenin Halil b. Hüseyin (el-)Ardahânî tarafından Erzurum'da 1174'de (1760-61) istinsah edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu alim “asr-ı ahîr fuzalâsından (son devir ulemasından)” değildir. Ayrıca İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 319'da bulunan *Letâifü't-Tenzil li-Envâri't-Tenzil* isimli Maksûd b. Şâh Velî es-Süleymânî'nin Kâdî Beyzâvî Tefsîri Hâşiyesi Çeteci Abdullah Paşa'ya (ö. 1174/1760) ithaf edilmiştir. İran: Meclis-i Şûra-yı Millî Kütüphanesi, 9686, 106b-123a'da bulunan *Şerhu Dibâceti'l-Kâmûs* isimli Maksûd b. Şâh Velî ez-Zülhayrî es-Süleymânî'nin eserinin telif tarihi 1162'dir (1749). Son olarak da Ankara: Milli Kütüphanesi, A 9667, 41b-47b'de bulunan *Risâle fi Mes'ele'ti'l-İhtiyâr beyne üli'l-ebşâr* isimli Maksûd b. Şâh Velî ez-Zülhayrî es-Süleymânî'nin eseri, Mustafa b. Hüseyin b. Osman b. Mahmud b. Hasan el-Karahisârî eş-Şarkî tarafından Erzurum-Küçük Ali Ağa Medresesi'nde 1176'da (1762) istinsah edilmiştir. Bütün bu bilgilerden hareketle biz bu eserin hicri 12. Asrın ikinci yarısında vefat eden Maksûd b. Şâh Velî ez-Zülhayrî es-Süleymânî'ye ait olduğunu düşünmekteyiz.
- 16 Esere bu isim Esad Efendi Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın ferağ kaydından verilmiştir. bk. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3668, 111b.
- 17 Maksûd Efendi, *Şerhu'r-Risâleti't-Tevhîdiyye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3668), 111b'de Maksûd Efendi “Kürdî” nisbesiyle zikredilmiştir.
- 18 Maksûd Efendi, *Şerhu'r-Risâleti't-Tevhîdiyye*, (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî. 4354), 194a'da

şerhi hacim bakımından bu eser üzerine yazılan şerhlerin en kısalarından biridir. Mukaddime kısmı bulunmayan ve doğrudan kelimelerin şerhine geçilen bu eserde Maksûd Efendi, metinde geçen kelimeleri kısaca izah ettikten sonra, Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) bir eserinden konuyla alakalı alıntı yaparak risalesini tamamlamıştır.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم، وبه نستعين. قوله: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ يعني: أن في كلمة التوحيد في الظاهر نفيًا مفهوماً من كلمة «لا»، وإثباتاً من كلمة «إلا» (و) الحال (أَنَّ الْمُنْفِيَّ) وهو الإلهة (لَا عَيْنَ لَهُ) في الخارج ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا فَهُوَ مُؤْمِنٌ) موحد. وحاصل الجواب ما قاله الزمخشري في رسالته له في كلمة التوحيد: «أنه لا نفي ولا إثبات في الحقيقة، بل أصل التركيب «الله إله» ثم قَدِمَ الْخَيْرُ، وأُدْجِلَ «لا» و«إلا» للحصر». وعلى هذا يندفع الأسئلة المعودة في كتب القوم على تقدير «موجود»، أو «ممکن»، أو «بحق» كما فصل في موضعه.

2.5. KADIZÂDE MEHMED, Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurûmî (ö. 1173/1760)¹⁹, *el-Fethiyye*

Erzurum Sultaniye Medresesi'nde müderrislik ve 15 yıl Erzurum'da kadılık yapmış olan Kadızâde Mehmed Efendi, mukaddimede fuzelâdan birinin, kelime-i tevhîd ile alakalı manası kapalı olan birtakım kelimelerin yazılı bulunduğu bir varağı kendisine gösterdiğini ve bu kelimelerin anlamlarını açmasını/şerh etmesini istediğini söylemektedir. O da bunun üzerine kelime-i tevhîd'in i'rabını ve manasını izah ederek bu varaktaki manası kapalı olan kelimelerin manalarını açacak bir risale kaleme aldığını ve ismini *el-Fethiyye* koyduğunu ifade etmektedir.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الواحد في ذاته وصفاته، المنزه عن المشاركة في خلق مخلوقاته، ... أما بعد: فيقول الفقير إلى الله القوي، قاضي زاده محمد المفتي بأرض روم: قد أراني بعض الفضلاء ورقةً فيها كلماتٌ مغلقةٌ متعلِّقةٌ بكلمة «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، مستندةٌ بالشبهة إلى الفاضل المرحوم محمد أفندي البركوي، والتمس مني فتحها، ولما يسر الله تعالى فتحها على ظني: شرحتها مع بيان كلمة التوحيد إعراباً ومعنىً في رسالة مسماة بـ«الفتحية»، رجاءً للدعاء الخير من الناظرين فيها. مقدمة: اعلم أنه قال علماء البيان اتفاقاً في إفادة «ما» و«إلا» للقصر ... (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) كلمة استثنائية، في معناها (نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ) وقائلها لا يخلو إما أن يقول إنشاءً أو إخباراً ...

Sonu:

... (وَهُوَ مُؤْمِنٌ) والحال أن هذا القائل باللسان مصدِّق بالتصديق في الجنان ... ولذا قيل: إنَّ القصر في كلمة التوحيد قصرٌ إفرادي، فيلزم أن لا يكون صدور كلمة التوحيد إيماناً من الدهري المنكر للصانع -كما قيل-، ويلزم أيضاً أن لا يكون صدورها من المتردد ومن خالي الذهن إيماناً. والله أعلم بالصواب. فتأمل.

Maksûd Efendi "el-Erzurûmî" nisbesiyle zikredilmiştir.

19 Hayatı hakkında bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, (İstanbul: Matbaa-i Âmiriye, 1333) 1/404; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955), 2/333; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifin* 'l-kütübi'l-Arabiyye (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993) 10/115; AtaU, 8 Aralık 2022.

2.6. KEFEVÎ (AKKİRMÂNÎ), es-Seyyid Mehmed b. Hacı Hamîd Mustafa (ö. 1174/1760)²⁰, *Şerhu'l-Kelime't-Tayyibe*

Birgivi'nin birçok eserini istinsah eden ve yine Birgivi'nin tamamlamadığı kırk hadis şerhini, 8. hadisten itibaren tamamlayan Kefevî, bu eserin mukaddimesinde Birgivi'ye nispet edilen bu bilmecevari kelimeleri şerh ettiğini ifade etmektedir. Tek varaktan oluşan bu risalede Kefevî kelimelerin manalarını izah etmenin yanında hareketlerinin de nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم. لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، محمد رسول الله، عليه من التحية ما هو أعلاه، وآله الأنبياء، وأصحابه ذوي الانتباه، ما دَارَتْ فِي الْأَسْنَةِ وَالْأَفْوَاهِ، كَلِمَةٌ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فيقول أفقر الورى وأضعف العباد، السيد محمد الكفوي ابن الحاج حميد: إِنَّ أَجْلَى مَا يَتَمَيَّزُ بِهِ الطَّبِيعُ السَّلِيمُ، ... فَتُخَّ أَبْوَابُ الْإِعْلَاقِ وَالْإِشْكَالِ، ... فهذه كلمات في شرح كلمات لُغْزِيَّةٍ، إلى الفاضل البركوي مَعْرِزِيَّةٍ، رحمه الله رحمة واسعة، وجعل الجنة داراً ثانية، وهي هذه («لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ)، أي: فيه نفي شيء وإثبات شيء ...

Sonu:

... (وَهُوَ مُؤْمِنٌ) بِالْحَقَّانِيَّةِ، وعارف بمعناها الدال على الوجدانية ... هذا ما خطر بالبال في شرح هذا المقال، والله تعالى أعلم بحقيقة الحال، وأظن أنه أقرب أقرّب القول، في حلّ هذا الإشكال، وأحقّ بالإقبال، مما قيل فيه أو يُقال، والموفق هو الملك المتعال، وإليه المرجع والمآل، والصلاة والسلام على الرسول والال، ما تحلّل المشكلات بأقلام الحائل.

2.7. HÂDİMÎ, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî el-Konevî (ö. 1176/1763)²¹, *Şerhu Kelime't-Tevhîd*

Hâdimî, eserin mukaddimesinde İmâm Birgivi'ye nispet edilen bu kelimelerin sufilerin ibaresi olması zahir, kelâmî bir ibare olması ihtimal dâhilinde olunca bu kelimeleri 2 matlabta (başlık) şerh etmek istediğini söylemektedir. 1. matlabta kelâmî açıdan, 2. matlabta ise 1 mukaddime ve 1 maksad alt başlıkları altında sufîyye açısından bu kelimeleri şerh etmektedir.

Elimizdeki nüshalarda telif tarihine dair bir bilgiye rastlayamadığımız bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi Koleksiyonu'ndaki müellif hattıyla mukabele edilmiş nüshası 1168'de (1775) istinsah edilmiştir. Buradan söz konusu eserin bu tarihten önce telif edildiği anlaşılmaktadır.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله حمداً الموحدين الواصلين، والصلاة على من ينتهي إليه سلسلة العارفين، وآله المُسْتَعْرِقِينَ وَالْمُسْتَدَلِّيِينَ. وبعد: فالكلمات الآتية المنسوبة إلى الإمام البركوي لَمَّا كَانَتْ ظَاهِرَةً فِي كَوْنِهَا عِبَارَةً صُوفِيَّةً مُحْتَمَلَةً لَكُونِهَا كَلَامِيَّةً: أوردنا في بيانها مَطْلَبَيْنِ. الأول في الكلامية: (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) توحيد، لأنَّ مضمونها (نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ)، أي: نفي الألوهية عن كل شيء، وإثباتها له تعالى، وما شأنه هذا توحيداً ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ) بِيَمَانٍ كَامِلٍ تَأَمَّرَ. هذا هو الكلام، بحسب وسع الحال والمقام، على ما يقتضيه عباراتهم، إنَّ على ظاهرها فعلى ظاهره، وإنَّ على تأويلٍ فعلى تأويلٍ.

20 Hayatı hakkında bilgi için bk. Sakıb Yıldız, "Akkirmânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/270.

21 Hayatı hakkında bilgi için bk. Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/24-26.

2.8. BALIKESİRLİ, Şeyh Kāsım el-Halvetî eş-Şemsî (ö. 1176/1763)²², *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Şeyh Kāsım el-Halvetî, eserin mukaddimesinde kelime-i tevhidin fazileti ve öneminden bahsettikten sonra Birgivi'nin çok kısa bir ibareyle bunun manasını izah ettiğini ve muasırlarından birinin de Birgivi'nin bu ibaresini izah etmeye çalıştığını ama pek de başarılı olmadığını ifade etmektedir. Devamında da bu mülahazalarla Birgivi'nin diğer eserlerinden de istifade ederek bu eserine yapılan itirazlara cevap vermeyi ve faydalarına işaret etmeyi amaçladığını belirtmektedir.

Eserle bakıldığında Şeyh Kasım'ın Birgivi'nin *İmtihânü'l-ezkiyâ* ve Türkçe yazmış olduğu *Vasiyyetnâme*'ye atıflar yaptığı, lugazın lafızlarını açıklamaktan daha çok manasını ifade etmeye çalıştığı görülmektedir.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي زينَ السنننا بأذكار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، وشرح صدورنا بتكرار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، وزكى نفوسنا بأفكار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، ونور قلوبنا بأنوار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، وعمر أفئدتنا بيمغار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، وجلى أرواحنا بظهار «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»... فلما كان حق الله تعالى على العباد أن لا تعبدوا إلا إياه... إلزمهم كلمة التقوى، وأوجب عليهم إعلانها... وأفضل الذكر «كلمة التوحيد» على ما ورد في الحديث، وهي أول مباني الإسلام الخميس... وهما يتوقَّفان على فهم معنى كلمة التوحيد [ل]العالم المحقق والحبر المدقق، أعني به: الشيخ البركوي -غفر من هَوَاتِهِ الخفي والجلي- لتحقيق معناها عبارات موجزة غاية الإيجاز، وإن لم يبلغ حد الألفاظ والإعجاز، إلا أن البعض من معاصرنا تصدى لبيان موجزة ما يكشف الإعجاز، إلا أنه لا يذلل الصعاب، ولا يكشف عن وجوه مخدَّراته النَّقاب، فقصدت الإرشاد إلى فوائده... ذاكرًا لما يرد على كلامه ويرده، ومصرخًا لما في بعض تصانيف المحقق مما ينفده... قال المحقق المرحوم: (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ نفي وإثبات) إلى آخره. قوله: «نفي»، أي: بعبارة وجود فرد مُتَّصِف بذلك المفهوم، وهو المعبود بالحق سوى الحق تعالى...

Sonu:

..قوله: (ومن قالها كقوله سبحانه وتعالى: فاعلم أنه لا إله إلا الله) مرادًا منه عبارة أن مفهوم المعبود بالحق منتف من غير الله وإشارة أو ضرورة أن هذا المفهوم موجود في الله. قوله: (فقد قالها فهو مؤمن حقًا) وحكمه مطابق للواقع ولا يلزمه التناقض... ومن قالها مريدًا بها إثبات فرد من ذلك المفهوم منحصرًا فيه، وهو الواجب تعالى، كقوله سبحانه وتعالى: (فاعلم أنه لا إله إلا الله) كما يفعله الخاصة فقد [صدق] بوحدانته فهو مؤمن حقًا. ويدل على هذا التقرير ما في التركية للمحقق.

2.9. AKVÎRÂNÎ, Ebü'l-Fahr Kara Halîl b. Mehmed el-Konevî el-Müftî (ö. 1165/1752'den sonra)²³, *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*²⁴

Konya müftüsü²⁵ ve Ebû Saîd el-Hâdimî'nin talebesi olan²⁶ Akvîrânî'nin bu risalesinde

- 22 Hayatı hakkında bilgi için bk. Müstakîmzâde Süleyman Sadeddîn, *Hulâsatu'l-Hediyye*, İstanbul: Nadir Eserler Kütüphanesi, TY6698, 133a.
- 23 Kaynaklarda hakkında bir bilgi tespit edemediğimiz Akvîrânî'nin Rebülâhîr 1163'de Seyyid Ömer el-Harpûtî'ye (*İcâzetnâme-i Seyyid Ömer el-Harpûtî*, Ankara: Milli Kütüphanesi, FB 543, 5b-6a) ve Şevval 1165'de Mustafa Efendi b. Mehmed'e (*İcâzetnâme-i Mustafa Efendi b. Mehmed*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 5536, 15b-16a) Konya'da verdiği icazetler bulunmaktadır. Bu icazetlerden, nakli ilimlerde hocasının Ebû Saîd el-Hâdimî, aklı ilimlerde de Hafız Mehmed el-Amâsî el-İslâmbolî olduğu anlaşılmaktadır. Akvîrânî'ye ait tespit edebildiğimiz eserler şunlardır: (1) *Şerhu'l-Velediyye*, Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5444; (2) *Şerhu Mukaddimâti'l-erba'a*, İstanbul: Nadir Eserler Kütüphanesi, AY 1365, 1b-21b; (3) *Şerhu eczâi'l-kaziyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1820, 1b-12a (Bu eser Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *Eczâi'l-kaziyye* isimli risalesinin şerhidir).
- 24 Bursalı Mehmed Tahir Efendi ve ondan alıntı yaparak Ahmet Turan Arslan, *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde Na'imî Halil Efendi isimli bir zatın "*Hâşiye ala Risâleti't-tevhîd li'l-Birgivi*" isimli bir eserinden bahsetmektedir. Verdiği bu bilgide bir karışıklık olduğunu ve bahsedilen eserin Akvîrânî'ye ait bu eser olduğunu düşünüyoruz. bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/47; Arslan, *İmam Birgivi*, 88.
- 25 Konya müftüsü olduğuna dair bk. Akvîrânî Kara Halîl b. Mehmed, *Şerhu Mukaddimâti'l-erba'a*, İstanbul: Nadir Eserler Kütüphanesi, AY1365, 21b; Akvîrânî Kara Halîl b. Mehmed, *Şerhu eczâi'l-kaziyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1820, 1a.
- 26 Hâdimî'nin talebesi olduğuna dair bk. Akvîrânî Kara Halîl b. Mehmed, *İcâzetnâme-i Seyyid Ömer el-Harpûtî*,

mukaddime kısmı bulunmamaktadır. Şerhe bakıldığı zaman bu altı cümleyi usul-i fikhî, mantık ve münazara ilmi açısından kısaca değerlendirerek risalesini tamamladığı anlaşılmaktadır.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم. («لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ، وَالنَّفْيُ لَا عَيْنَ لَهُ، فَطَعْلَى مَنْ وَقَعَ عَلَيْهِ النَّفْيُ؟) يعني: أَنْ النَّفْيَ يَقْتَضِي إِمْكَانَ الْمُنْفَى عَلَى مَا قَرَّرَ فِي الْأَصُولِ، مِنْ أَنَّ النَّفْيَ يَقْتَضِيانَ الْإِمْكَانَ، وَهَذَا لَيْسَ كَذَلِكَ ...

Sonu:

... (فَمَنْ قَالَهَا حُكْمًا: فَمَا عَرَفَتْ) يعني: فمن قالها بلا تأمل ما هو المراد بلا تفكير حقائقها ودقائقها، لم يكن موجدًا، وإن كان: فلا يكون كاملاً ولا يعرف حقه، ومن هذا علم معنى قوله: (وَمَنْ قَالَهَا كَقَوْلِهِ سُبْحَانَهُ: فَهُوَ مُؤْمِنٌ)، فهذا إجمال ما في خاطر الفاتر.

2.10. SINDÎ, Ebü'l-Hasen es-Sağîr Muhammed b. Sadık es-Sindî el-Medenî (ö. 1187/1773)²⁷, *el-Füyûzâtü 'n-Nebeviyye fî Halli'l-Elgâzi'l-Birgiviyye*

Müellif Sindî mukaddimede, kelime-i tevhîd ile alakalı lugazvârî birtakım kelimeler (cümleler) bulunduğunu, bunların Mehmed el-Birgivi'ye nispet edildiğini, bu esere yönelip Allah'ın kendisine bahşettiği ilimle bu lugazı çözmekle emrolunduğu ifade etmektedir. Devamında da bu eserini *el-Füyûzâtü 'n-nebeviyye fî halli elğâzi'l-Birgiviyye* diye isimlendirdiğini söylemektedir.

Eserin telif tarihi 4 Zilhicce 1178 (25 Mayıs 1765), istinsah yeri Medine'dir.²⁸ Bu şerh hakkında bir makale kaleme alınmıştır.²⁹

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم. لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مَا أعظم شأنه، وما أكرم غراه، وما أرفع مكانه، وما أطيب شذاه، ... أما بعد: فيقول الفقير إلى ربه الغني، أبو الحسن المديني المدني ...: إني قد عثرتُ على كلامٍ متعلق بكلمة التوحيد شبيه بالألغاز، ومنسوب إلى ... محمد البركوي -طاب ثراه- وأمريتُ أن أصرفَ عنان التوجه إليه، وأكتب ما أطلعتني الله تعالى عليه عليه، ... فأقدمتُ على ذلك الخطب الجسيم، ... وسميتها بـ«الفَيُوضَاتِ النَّبَوِيَّةِ فِي حَلِّ الْأَلْغَازِ الْبِرْكَوِيَّةِ» فأقول: قال -رحمني الله تعالى وإياه-: («لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ) لوجود ما يبوي الله من أفراد المعبود بحق ليصحَّ النفي والاستثناء المتصل ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا) بلسانه (وَهُوَ) أي: والحال أنه حينئذٍ (مُؤْمِنٌ) إيماناً يكون فاقده محلاً في النار، وواجهه المذعن بسائر ما يجب الإيمان به منعمًا في دار اقرار ... وبه تم المراد، وما قصد بالإيراد. ربنا اتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنةً وقنا عذاب النار، وصلِّ وسلِّم على سيدِّ الأبرار، وعلى آله الأطهار، وصحبه الأخيار إلى يوم القرار.

Ankara: Milli Kütüphane, FB 543, 5b-6a; Akvirâni Kara Halil b. Mehmed, *İcazetnâme-i Mustafa Efendi b. Mehmed*, Çorum: Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 5536, 15b-16a.

27 Hayatı hakkında bilgi için bk. Sindî, Ebü'l-Hasen es-Sağîr, *İnbâü'l-enbâ fî hayâti'l-enbiyâ*, thk. Abdullah el-Fehîmî es-Sindî, (Amman: Dâru'l-Feth, 2022), 25-130.

28 Sindî Ebü'l-Hasen es-Sağîr, *el-Füyûzâtü 'n-Nebeviyye fî Halli'l-Elgâzi'l-Birgiviyye*, Ankara: Milli Kütüphanesi, Adnan Ötügen, 4734, 2b. Adnan Ötügen Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Bu bilgidен yola çıkarak bu eserin 1138/1726'da vefat eden Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî'ye nisbetinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Yanlış nisbet için bk. Mehmet Özşenel, "Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/246; Recai Çetres, "Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde Dair Lugazı ve Üzerine Yazılan Şerhler", s. 501.

29 Ahmad Abd Abbas alCume'li, شرح كلمة التوحيد = شرح كلمة التوحيد، *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, 11 (Aralık 2022), 89-122.

2.11. RUHÂVÎ, Mehmed b. Osman b. Mehmed er-Ruhâvî (ö. 12./18. Yüzyıl sonları)³⁰, *Şerhu 'l-Kelime't-t-Tayyibe*

Hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadığımız Ruhâvî, mukaddimede talebelerinden birinin isteği üzerine kelime-i tayyibe (kelime-i tevhîd) ile alakalı olan bu önemli kelimeleri şerh ettiğini anlatmaktadır.

Başısı:

بسم الله الرحمن الرحيم. لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْحَلِيمُ الْكَرِيمُ، سُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْأَوْلِيَاءِ وَالْآخِرِينَ، وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ. وَبَعْدُ: فَهَذِهِ رِسَالَةٌ شَرِيفَةٌ، لِشَرْحِ بَعْضِ كَلِمَاتٍ مُنِيفَةٍ، مَتَعَلِّقَةٌ بِكَلِمَةِ طَيِّبَةٍ، كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ، عَمَلُهُ بِالتَّمَامِ بِبَعْضِ الْإِخْوَانِ مِنَ الطَّلَبَةِ. فَأَقُولُ -وَبِاللَّهِ التَّوْفِيقُ، وَبِئِدَّةِ أَرْمَةِ التَّحْقِيقِ- «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيًا وَإِثْبَاتًا (يعني: هذا الكلام دالٌّ على نفي الألوهية بالحق عن غير الله تعالى بِمَنْطُوقِهِ وَبِعَارَتِهِ ...

Sonu:

... (وَمَنْ قَالَهَا) طَوْعًا وَرِضَاءً (كَقَوْلِهِ تَعَالَى): (فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) (شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ) (وَالْحَالُ (هُوَ مُؤْمِنٌ) مَوْجِدٌ حَقًّا. فَأَقُولُ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، وَأَشْهَدُ كَمَا شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، وَأُودِعْتُ هَذِهِ الشَّهَادَةَ عِنْدَ اللَّهِ، أَشْهَدُوا أَيُّهَا الْإِخْوَانُ عَلَى شَهَادَتِي هَذِهِ، خَتَمَ اللَّهُ أَنْفُسَانَا وَأَنْفَاسَكُمْ عَلَى هَذِهِ الشَّهَادَةِ.

2.12. BEYŞEHİRLİ, Münsif, Mehmed b. Mustafa (ö. 12./18. Yüzyıl sonları)³¹, *Şerhu Kelime't-t-Tevhîd*

Tek nüshasını tespit edebildiğimiz bu şerhin müellifi, ferağ kaydında yazdığına göre talebeler arasında Münsif (مُنْصِف) diye meşhur olan Mehmed b. Mustafa el-Beyşehrî'dir. Beyşehrî'nin, yaptığı kısa bir mukaddimeden sonra kelime-i tevhidin önce irabını izah ettiği, devamında da lugazda geçen kelimelerin hareketlerini tek tek ifade ederek şerh ettiği görülmektedir.

Başısı:

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لعين غائبة عن الغيبيات، التي تنفي الجنس ثم أخرجت بذاته تعالى بغير افتقار بفتون، ... وهي: (لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ) (وَالْحَالُ (هُوَ مُؤْمِنٌ) مَوْجِدٌ حَقًّا. فَأَقُولُ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، وَأَشْهَدُ كَمَا شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، وَأُودِعْتُ هَذِهِ الشَّهَادَةَ عِنْدَ اللَّهِ، أَشْهَدُوا أَيُّهَا الْإِخْوَانُ عَلَى شَهَادَتِي هَذِهِ، خَتَمَ اللَّهُ أَنْفُسَانَا وَأَنْفَاسَكُمْ عَلَى هَذِهِ الشَّهَادَةِ.

Sonu:

... (فَمَنْ قَالَهَا) فَرَمًا، شَرْطِيَّةً، أَي: مَنْ حَكَمَ بِهَذِهِ السُّنَّةِ عَلَى وَجْدَانِيَّتِهِ تَعَالَى (حُكْمًا) مَصْدَرًا لـ«قَالَ»، جَزَائِنِيَّتِهِ قَوْلُهُ: (فَمَا) اسْتَقْبَاهُمُ تَقْرِيرِي (عَرَفَ) أَي: عَرَفَ ذَلِكَ الشَّخْصَ إِيَّاهُ فَيَكُونُ مُؤْمِنًا (وَمَنْ قَالَ) [كَقَوْلِهِ تَعَالَى] أَي: كَمَا وَقَعَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى (فَهُوَ مُؤْمِنٌ حَقًّا).

2.13. LÂLEZÂRÎ, Mehmed Tâhir b. Mehmed (ö. 1204/1789)³², *el-Yâkûtetü'l-hadrâ*

İstanbul Eyüp kadılığı yapan müellif Lâlezârî, eserinin mukaddimesinde Birgivi'ye atfedilen bu sözlerin, Birgivi tarafından Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Celâle* ve *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* isimli eserlerinden iktibas edildiğini ifade etmektedir. Devamında bu iki

30 Hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadığımız Ruhâvî Mehmed Efendi'nin nisbesinin Şanlıurfa'nın eski adı olan Ruha'ya nisbetle "er-Ruhâvî" olduğunu düşünmekteyiz. bk. Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/339.

31 Hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadığımız Beyşehrî Mehmed Efendi'nin Konya: Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, 3465'de bulunan mecmua içerisinde bu risalesi dışında şu eserleri vardır: (1) *Risâle fi beyâni mebd'el-fi'l ve 'l-gâye ve 'l-irâde ve 'ş-şehve ve 'l-ihityâr ve 'n-niyye*, 162b-163b; (2) *Hâşiye ale 'l-Beyzâvi fi kavlihi teâlâ: velev şae'llahu le-zehebe bi-sem 'ihim ve ebsârihim*, 164b-167b (isim verilmeden devrin Şeyhülislamına ithaf etmiştir); (3) *Risâle hubbiyye*, 174b-178b; (4) *Risâletü 'l-ciddi ve 'l-hezli*, 226b-227a.

32 Hayatı hakkında bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Lâlezârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/89-90.

kitabın konuyla alakalı bölümlerinden uzunca alıntılar yaptıktan sonra Birgivi'ye isnat edilen sözleri, yaptığı nakiller doğrultusunda şerh etmiştir. Eserin sonunda da kendisinden önce birçok muhakkik alimin bu eseri şerh ettiğini ama gücünün, kuvvetinin azlığına ve ilimdeki sermayesinin noksanlığına rağmen meselenin aslına kendisinin ulaştığını ifade etmektedir.

Elimizde bulunan iki müellif hattı yazmanın sonlarındaki ferağ kaydına göre Lâlezârî eseri Cemâziyelâhir 1202'de (Mart-Nisan 1788) telif etmiş, 23 Rebûlûlâhir 1203'te (23 Ocak 1789) birinci defa³³, 23 Cemâziyelâhir 1203'te de (21 Mart 1789) ikinci defa³⁴ beyaza çekmiştir.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم. لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ الْمُبِينُ -عز شأنه وجل-، وعلى محمد رسول الله صادق الوعد الأمين، ... وبعد: يقول العبد الفقير محمد طاهر ابن الشيخ السيد محمد لاله زاري -كان الله عز وجل لهما، ولمن كان لهما-: هذه كلمات معزّيّة إلى الفاضل ... محمد بن پير علي البركوي ... وقد اقتبسها من مشكاة «كتاب الجلالة» ومصفاة «الفتوحات المكية»، للشيخ الوارث المحمدي -قدس الله سره، ونفعنا به- وهي كلماته التي استشكل بها لامتحان الأذكفاء مستفهما منهم، وهي هذه: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ، وَالْمُنْفِي لَا عَيْنَ لَهُ) ... «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ) أي: في هذا القول نفي وإثبات، فلا بد أن يرد النفي على أمر قابل للثبوت حتى ينفيه ...

Sonu:

... (وَهُوَ) مقلد للشارع و(مُؤْمِنٌ) شرعاً ... وقد شرح هذا المتن من قبلي كثيرٌ من العلماء المحققين، ولكني بفضل الله تعالى عز وجل قد ظفرت بأصل المسألة، مع قلة بضاعتي وكثرة ضياعتي وعدم استطاعتي لهذا، وما هذا إلا نعمة من الله تعالى، فأحمده حمداً كثيراً، إنه هو البر الرحيم، وأصلي على النبي السيد الكريم، من مصطفى آل إبراهيم المنعوت في الكتاب بأنه (بالمؤمنين رؤوف رحيم)، سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم، وآله وصحبه الهادين إلى الصراط المستقيم، رضوان الله عليهم أجمعين، فسبحان الله وما أنا من المشركين، وجهت وجهي للذي فطر السموات والأرض خنيفاً وما أنا من المشركين، وسلام على المرسلين، والحمد لله رب العالمين.

2.14. KANBÛR, Mehmed el-Antâkî (ö. 12./18. Yüzyılın sonları)³⁵, *el-Ecvibe an Esileti'l-Vâkiati bi-Risâleti'l-Birgivi fî Kelimeti't-Tevhîd*

Hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlamadığımız, sadece yazma hâlde bulunan bir eserinin ferağ kaydından³⁶ Mısır'da yaşadığını ve bu eserini Mekke'de yazdığını bildiğimiz Antâkî, mukaddimesinde bu eserinin Birgivi'ye ait bir sualin (lugazın) cevabı olduğunu belirtmiştir. Risalenin geneline bakıldığında lugazın ne anlama geldiğinin yanı sıra hareketlerin ve irabın da izah ettiği görülmektedir.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذي توخَّذ بذاته قبل كلِّ أن، الذي تحيَّر في وصف معرفة أرواح أشباح الإنس والجآن، لا تدرکه الأبصار، ولا تحيط به الأفكار، تعالى شأنه! ما أسطع برهانه!، والله أكبر! ما أجل قهر مائه!، والصلاة والسلام على رسوله المرسل رحمة للعالمين، وعلى آله وأصحابه أجمعين. وبعد: فيقول العبد الملتجئ إلى حرم ربه الغني محمد المسكين الأنطاسي: هذه النقوش جواب لسؤال الفاضل المحقق، والنحرير المدقق، محمد الكبريتي، وهو: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ مستفاد من «لا»، «وَإِثْبَاتٌ» مستفاد من «إِلَّا»، (و) الحال أن (الْمُنْفِي) بـ«لا»، كشریک الباري على زعمهم (لَا عَيْنَ لَهُ) ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا) أي: القائل إياها على ذلك النمط (و) الحال (هُوَ مُؤْمِنٌ) مستدلّ لا مقفّد، إشارة إلى المرتبة الوسطى من مراتب التوحيد.

33 Lâlezârî Mehmed Tâhir, *el-Yâkûtetü'l-hadrâ*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 124), 25b.

34 Lâlezârî Mehmed Tâhir, *el-Yâkûtetü'l-hadrâ*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 130), 15b.

35 Eserleri hakkında bilgi için bk. Durmuş Özbek, "Melek ve Cins Risalesi", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi '98, 8/8 (1999), 87-90.

36 Kanbûr Mehmed el-Antâkî, *Tecdid-i imân risâlesine reddiye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 220), 109a.

لا يقال: كون مراتب التوحيد ثلاثة يستلزم كون الإيمان يزيد وينقص، وهو خلاف ما ثبت عند البعض، لأننا نقول: إنَّ الإيمان هو التصديق، وهو من الكيفيات النفسانية المتفاوتة قوةً وضعفًا، فإذا الأمرية في قبوله إياهما على أنَّ قول إبراهيم عليه الصلاة والسلام (ولكن ليطمئن قلبي) صريح في قبوله التصديق للزيادة، لأنَّ في عين اليقين من الطمأنينة ما ليس في علم اليقين، فإن للوهم بأحداث الوساوس والدغادغ سلطانًا على القلب عند علم اليقين دون عين اليقين، وكذا قوله تعالى (وإذا تلّيت عليهم آياته زادتهم إيمانًا) يدل دالةً لا تقبل التأويل على الزيادة والنقصان، والله أعلم بحقيقة المقام.

2.15. TRABLÛSÎ, Seyyid Muhammed (ö. 12./18. Yüzyılın sonları)³⁷, *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Müellif Trablûsî mukaddimede zeki bir insanın kendisinden Birgivi'ye nispet edilen ibareyi çözmelerini istediğini ve kendisine bu kapalı ibarenin ulemanın zihinlerini meşgul ettiğini, hatta bazılarının bunun hakkında pek de faydalı olmayan birtakım şeyler yazdığını bildirdiğini ve bunun üzerine kendisinin de bu ibareyi çözmeye çalışmayı istediğini söylemektedir.

Trablûsî, şerhine bu ibarenin ne demek istediğini ele aldığı bir mukaddime ile başlamış, daha sonra da ibareyi izah etmeye çalışmıştır.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذي توخَّذ بذاته، وتفرَّد بكمال صفاته، وأرشد عباده الموحَّدين بساطع آياته، المستغني بذاته عمَّن سواه، ... أما بعد: فإنَّ بعض الناس الأكياس قد سألني حلَّ عبارة توقع في الالتباس، منسوبة للعالم ... محمد الشهير بالبركوي، ... وأعلمني السائل أنه قد دارت بطيور أذهان الأفاضل شباكها، دوران الشمس في أفلاكها، وأنه قد كتب عليها بعض الأفاضل كتاباً ولا طائل، فأحببت أن أساهم القوم، ... مقدِّمًا أمام ذلك ما له ارتباطٌ وأمام، في إيضاح ذلك المقام، وهو أن كلمة التوحيد نفي وإثبات ... «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ دَلٌّ عَلَيْهِ كَلِمَةٌ «لَا» (وَإِثْبَاتٌ) دَلٌّ عَلَيْهِ كَلِمَةٌ «إِلَّا» ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا) كما هو حَقُّها (وهو مؤمن) كاملٌ شارِبٌ من أعين الحياة الأبدية، نائلٌ للمراتب الرفيعة العلية، مستغرقٌ في بحر التوحيد، فائزٌ باللقاء الدائم، جعلنا الله منهم بجاه مَنْ جعلت الشهادة برسالته تحليةً للأعناق الموحَّدين، صلاةً الله وسلامه عليه وعلى آله وأصحابه أجمعين، وغفر لي ولسائر المذنبين.

2.16. MÜFTÎ (ö. 12./18. Yüzyılın sonları), *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Sadece bir nüshası bulunan ve müellifi tespit edilemeyen bu eserin mukaddime kısmı bulunmamaktadır. Eserin geneline bakıldığında müellifin lugazda geçen kelimelerin hareketlerini izah ettiği ve birkaç alıntı yaparak eserini bitirdiği görülmektedir.

Baş:

قال المولى المحقق محمد البركوي: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» نَفْيٌ وَإِثْبَاتٌ أَي: مُشْتَمَلَةٌ عَلَى آدَاءِ النَّفْيِ وَالْإِثْبَاتِ. اعلم أن هذه الكلمة حصن، له باب ومجاز وبواب، فما لم تقض حقَّ البواب لا تدخل إلى داخل الحصن، وما لم تخرج عن عهدة «لا» لا تصل إلى إثبات «إلا»، ولكن في الحقيقة ليست بناف ولا مثبت ...

Sonu:

... (فَمَنْ قَالَهَا) أَي: فَمَنْ أَقْرَأَ كَلِمَةَ التَّوْحِيدِ بِلِسَانِهِ (حُكْمًا) أَي: صُورَةً لَا تَصْدِيقًا وَلَا إِخْلَاصًا (فَمَا عَرَفَ) أَي: لَيْسَ هُوَ مُؤْمِنًا بِلِ كَافِرٍ بِاللَّهِ تَعَالَى (وَمَنْ قَالَهَا كَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى) أَي: تَصْدِيقًا وَإِخْلَاصًا فَقَدْ أَتَى بِرِعَايَةِ حَقِّهِ (فَهُوَ مُؤْمِنٌ حَقًّا).

37 Hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunamamıştır. Murâdî'nin *Silkü'd-dürer*'inde (4/24) aynı isimde hicri 1177'de vefat eden Haleb Hanefî müftüsü, Senderûsî lakaplı zatla aynı şahıs olduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

2.17. Meçhûl (ö. 12./18. Yüzyılın sonları), *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Sadece bir nüshası bulunan ve müellifi tespit edilemeyen bu eserin mukaddimesinde müellif, çok sevdiği bir dostunun kendisine İmam Birgivi'nin *Risâletü't-tevhîd* isimli eserini Hâdimî ve Niğdevî şerhleri ile takdim ettiğini söylemektedir. Müellif bu şerhlerin, bu eser üzerine yazılan önemli şerhlerden sayılması gerektiğini, ancak bunlarda bulunan birtakım pürüzleri Allah Teâlâ'nın kendisine gösterdiğini ve sıkılmadan akıl sahiplerine bir hediye olsun diye bu eserini yazdığını ifade etmektedir.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لِمَنْ إِلَهه يصعد لا إله إلا هو، الذي رفع منابرَ أولي العلم، بقرآن ذكره في قوله المبين، ﴿شهد الله أنه لا إله إلا هو﴾... وبعد: فلما عرض عليّ، بعض من هو أحبُّ الإخوان لديّ، «رسالة التوحيد» للإمام البركوي السعدي، ... ومعها «شرح الفاضل الخادمي أبي سعيد»، و«شرح موسى النكدوي» ذي الفضل المزيّد: طالعتُ حقَّ المطالعة، فإذا أنّهما ينبغي أن يُعدَّأ من الشروح، بيّد أنّ العليم الفتّاح علّمني بما فيهما من القدّوح، فأمللتُ وما مللتُ ليكون هديةً وذكري لأولي الألباب، ... «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» تَقِيّ لِلألوهيّة بالاستحقاق عمّا سواه ممّا صدق عليه هذا المفهوم في الذهن ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ) عارف بالله وبما يجب في حقه تعالى. وقيل: «وهو مؤمن حقًا» وحكمه مطابق للواقع، ولا يلزم التناقض. والله أعلم، وعليه الثّقة والإتكال.

2.18. Meçhûl (ö. 12./18. Yüzyılın sonları), *Şerhu Kelimeti't-Tevhîd*

Müellifi tespit edilemeyen bu şerh Osmanlı sadrazamı Ali Paşa'ya ithaf edilmiştir.³⁸ Sadrazama hediye edilmek üzere serlevhası müzehhep, varakları yaldız çerçevesi, beş varak ve müstakil bir kitapçık hâlinde hazırlanan bu şerhte, müellifin lugazı Birgivi'ye isnat etmediği görülmektedir. Müellif mukaddimede basiret ehli birinin *Kelime-i tevhîd Şerhi*'nde zahire bakıldığında yanlış anlaşılmağa müsait, lugaz ya da mugalata sayılacak bir şeylerin sabit olduğunu, fakat aslında o şerhlerin nefis bir cevher olduğunu söylemektedir. Müellif risalenin hacmine nispetle uzun bir ithaftan sonra lugazdaki kelimeleri şerh etmiş, sonunda da kelime-i tevhidin sırlarından bahsetmiştir.

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم، الله لا إله سواه، ولا نعبد إلا إياه. وبعد: فقد ثبت في تفسير كلمة التوحيد للبعض من أهل البصائر، حمل الأنداد والأضداد في هذه الجهات الست ممّا نفى الظاهر، مع ترك ما قرع السمع في بقعة الإمكان، لانعدام ما يرده بالبرهان، وكاد أن يلحق بالألغاز والأغاليط، ولكنها في الحقيقة جواهر نفيسة بلا تخليط، ... للإهداء إلى من يفتخر به الصدارة، ويتباهى به الوزارة، أعني: حضرة آصف علي باشا، ... «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» تَقِيّ وَإِثْبَاتٌ أَي: نفى الألوهية مما سوى الله، وإثباتها له بعد نفيا عمّا عداه ...

Sonu:

... (فَقَدْ قَالَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ) الذي هو يأمن بها كل مخوف، وبها يقرع أبواب فضل الرؤوف ... ففي اسمه تلويح إلى أن العبد ينبغي أن يكون أول كلامه ووسطه وآخره ذكر الله، وفي مسماه إشارة إلى أنه ينبغي أن لا ينفك طرف لسانه منها ذكراً وذكراً، اللهم افتح لنا في ذلك، وزدنا من فضلك أولاً وآخرًا.

2.19. Meçhûl (ö. 12./18. Yüzyılın sonları), *Hâşiyetü Kelimeti't-Tevhîd*

Müellifi tespit edilmeyen bu eserin şerhten daha çok hâşiyet tarzında olduğu ve müellifin bu lugazı Birgivi'ye nisbet etmediği görülmektedir. Mukaddimede müellif, lugaz ibaresinin

38 Muhtemelen müellif, "Hazret-i Âsaf, Ali Paşa" sözüyle 12./18. asrın meşhur sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa'yı (ö. 1171/1758) kastetmektedir. Hayatı hakkında bilgi için bk. M. Münir Aktepe, "Hekimoğlu Ali Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/166-168.

fuzeledân birinin cevabında vaki olduğunu ifade edip lugaz metnini vermektedir. Daha sonra bu lugazda beş ifadenin³⁹ başına “قوله” kelimesi getirerek lugazı şerh etmiştir. Sonunda da Hâce Abdullah el-Herevî el-Ensârî'nin (ö. 481/1089) sanki bu lugazın bir naziresi olan kafiyele “ما وَحَدَّ الْوَاحِدَ مِنْ وَاجِدٍ * إِذْ كُلُّ مَنْ وَحَدَّهُ جَاجِدٌ” kasidesini açıklayarak şerhini hitama erdirmiştir.

Baş:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّي الْأَعْلَى، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى، وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَهْلِ النَّقِيِّ، وَالسَّلَامُ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهَدْيَ. أَمَّا بَعْدُ: فَإِنَّ هَذِهِ الْعِبَارَةَ وَقَعْتَ فِي حَلِّ قَوْلِ بَعْضِ الْفَضَلَاءِ وَجَوَابِهِ، وَهُوَ «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» تَفْهِي وَإِثْبَاتٌ ... قَوْلُهُ: (وَالْمَنْفِيُّ لَا عَيْنَ لَهُ فَعَلَى مَنْ وَقَعَ النَّفِيُّ؟ وَالْمُنْتَبِتُ مُوجُودٌ فَعَلَى مَنْ وَقَعَ الْإِثْبَاتُ؟) جَوَابُهُ: وَرَدَ النَّفِيُّ عَلَى الْأَعْيَانِ مِنَ الْمَخْلُوقَاتِ مَنْ حَيْثُ إِنَّ وَصَفْتَ بِالْوَهْيَةِ وَهِيَ لَيْسَتْ بِهَذِهِ الصِّفَةِ فَوَرَدَ حُكْمُ النَّفِيِّ عَلَى هَذِهِ النِّسْبَةِ ...

Sonu:

... وقوله: (وَهُوَ مُؤْمِنٌ) أَي: مُؤْمِنٌ حَقِيقِي. يُشِيرُ إِلَى هَذِهِ الْمَرْتَبَةِ قَوْلُ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالْقُرْآنِ حَتَّىٰ أَحْبَبَهُ» ... وَلِهَذَا قَالَ بَعْضُ الْعَارِفِينَ: «التَّوْحِيدُ غَرِيمٌ، لَا يُقْضَىٰ نَيْئُهُ». هَكَذَا أَلْقَى اللَّهُ فِي خَاطِرِ الْفَاتِرِ فِي حَلِّ عِبَارَةِ ذَلِكَ الْفَاضِلِ.

***

Yazma Eser Kütüphaneleri portalı ve basılı katalogları üzerinden yaptığımız araştırmalar neticesinde yirmiye yakın⁴⁰ şerhine ulaştığımız bu eserin en meşhur ve en yaygın olan şerhleri Hâdimî ve Niğdevî'nin şerhleridir. Bunlardan özellikle Hâdimî şerhi, lugazın şöhretini ve çözülmesine gösterilen rağbeti artırmış; taşra medreseleri müderrislerinin bu lugazı çözmeye yönelik risaleler yazmasında etkili olmuştur.⁴¹

Lugaz risalesini, Birgivi'ye nispet edip etmemeleri açısından şerhler değerlendirildiğinde, Maksûd Efendi, Ruhâvî, Müftî ve 2 meçhul müellif dışındaki şarihlerin “**rivayet edilen**”, “**nispet edilen**” ve “**isnat edilen**” gibi kesinlik ifade etmeyen lafızlarla eseri Birgivi'ye isnat ettikleri görülmektedir.⁴² Lugazın İbnü'l-Arabî'nin *el-Celâle* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* isimli eserlerinden muktebes olduğunu düşünen Lalezârî dahi burada bir istisna teşkil etmemektedir. Hatta Hâdimî gibi *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'ye şerh yazan,⁴³ Kefevî gibi *Tarika*'yı baştan sona iki defa istinsah edip⁴⁴ Birgivi'nin sekizinci hadisten itibaren yarım bıraktığı *Kırk Hadis Şerhi*'ni tamamlayan⁴⁵ müellifler de bu lugazın Birgivi'ye aidiyeti açısından bir problem görmemişlerdir ki bu durum ziyadesiyle ilginçtir. Zira Birgivi sadece *et-Tarika*'da değil, hemen hemen yazdığı bütün eserlerde karmaşadan uzak basit bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Dolayısıyla Birgivi'nin, tanım gereği muğlak ve müphem ifadeler içeren lugaz sanatı tarzında

39 Beş ifade şunlardır. (1) “ومن قالها لِقَوْلِ اللَّهِ”، (4) “ومن قالها حكما فما عرف”، (3) “والمنفي عين المثبت”، (2) “والمنفي لا عين له”، (5) “وهو مؤمن” ve “تعالى فقد قالها”.

40 Bu sayının nihai bir sayı olmadığını, daha kapsamlı araştırmalarda bu sayının artabileceğini ifade etmek yerinde olur.

41 Bu husus özellikle ismi tespit edilen şarihlerin yaşadıkları bölgeler ve ilmî muhitleri incelendiğinde daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. bk. dipnot 30, 32, 34.

42 Burada Maksûd Efendi ve Müftî şerhlerinin elimizdeki nüshalarında mukaddime kısmı bulunmadığı için ilk gruptan sayıldığını ifade etmek yerinde olur.

43 Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî, *el-Berikatü'l-mahmûdiyye fi şerhi'l-Tarikatü'l-Muhammediyye* (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1203).

44 bk. Birgivi Mehmed Efendi, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 1954 ve Laleli 1463.

45 Birgivi Mehmed Efendi, Mehmed el-Akkimânî, *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289/1872).

bir eser yazması oldukça uzak bir ihtimal olsa gerektir. Lalezârî'nin kabul ettiği şekilde, Birgivi'nin bu lugazı *el-Celâle* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den iktibasla telif ettiği ihtimali de kanaatimizde çok zayıftır. Nitekim Birgivi, tasavvuf ve ahlak alanında yazdığı meşhur eseri *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de İbnü'l-Arabî'nin herhangi bir eserinden iktibasta veya atıfta bulunmamıştır.⁴⁶

Bir sonraki başlıkta ele alacağımız lugazın asıl müellifinin kim olduğu problemine geçmeden önce, yazma nüshalarından hareketle en erken hicri 12. yüzyılın ortasına tarihlenilebildiğimiz bu eserin -kesinlik içermeyen ifadelerle olsa bile- nasıl olup da Birgivi Mehmed Efendi'ye nispet edildiği üzerinde durmak yerinde olur. Ancak mevcut kaynaklarda bu sürecin nasıl gerçekleştiğiyle alakalı yolumuzu aydınlatacak somut bir delil bulunmamaktadır. Bu noktada yapılabilecek “şarihlerin eserin nispeti konusunda şüpheleri olsa dahi bunu tali bir mesele olarak değerlendirip doğrudan lugazın kendisine odaklandıkları” şeklinde bir tespit de doğru olmakla birlikte meseleyi aydınlatmakta yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla kaynaklardan hareketle tek bildiğimiz bu sırada Birgivi'nin tasavvuf, nahiv hatta sarf alanında yazdığı eserlerin sadece taşra medreselerinde değil, İstanbul medreselerinde de okutulmaya başlandığı ve bu eserler üzerine bir önceki asra nispetle daha çok şerh ve hâşiye yazıldığıdır.

3. Lugazın Asıl Müellifi

Biyo-bibliyografik kaynaklar incelendiğinde, Cenâbî Mustafa Efendi'nin (ö. 999/1590) *Cenâbî Târîhi* (el-'Aylemü'z-zâhir) ve Nev'îzâde Atâî'nin (ö. 1045/1635) *Şekâik zeyli Hadâiku'l-hakâik*'i gibi Birgivi'nin hayatının anlatıldığı ilk kaynaklarda herhangi bir lugazın ona nispet edildiği görülmemektedir.⁴⁷ Yukarıda tanıtlarını yaptığımız ve geneli 12./18. yüzyılda yazılan şerhlerden sonra, modern dönemde ilk defa bu eseri Birgivi'ye nispet eden Hüseyin Nihal Atsız'dır.⁴⁸ Atsız'dan sonra Birgivi üzerine yapılan çalışmalarda bu lugazın Birgivi'nin eserleri arasında sayılmaya başlandığı görülmektedir.⁴⁹ Ancak yaptığımız araştırma neticesinde bu lugazın asıl sahibinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim İbnü'l-Arabî'nin *el-Abâdile* isimli kurgu karakterleri konuşturduğu eserine bakıldığında, bu lugazı Abdullah b. Abdilbâr b. İsa ismini verdiği kurgu bir karakterin ağzından naklettiği görülmektedir.⁵⁰

46 Birgivi Mehmed Efendi, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve s-sîretü'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullah Hâfız Muhammed Nâzim en-Nedvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1436/2015), 25-28.

47 Cenâbî Mustafa Efendi, *Cenâbî Târîhi / el-Aylemu'z-zâhir*, (Mehmet Canatar, “Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi”, Doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 1993), 2/256; Atâî, Nev'îzâde Atâüllâh b. Yahyâ, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik* (Zeyl), nşr. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989) 179.

48 Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981=1523-1573) Bibliyografyası* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966), 34, 91. Atsız'ın “Tehvid Şerhi” diye bahsettiği (s. 34) eser Hâdimî'nin bu lugaz üzerine yazdığı şerhtir.

49 Emrullah Yüksel, *Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 44; Arslan, *İmam Birgivi*, 87; Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 74-75; Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*, 29.

50 Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Abâdile*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata (Ezher: Mektebü'l-Kâhire, 1389/1969) 53-54.

Sonu:

... (و) كل (مَنْ قَالَهَا يَقُولُ اللَّهُ) تعالى (فَقَدْ قَالَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ) وإنما جعلنا مؤدَى العبارتين واحداً، لقول الشيخ قدس سره في السابع والستين من «الفتوحات»... ويحتمل أن يُراد بالحكم الحكم العقلي والبرهاني، وينفي المعرفة نفى المعرفة الإيمانية الشرعية التقليدية. ولنحسب عنان القلم عن جريه في هذا الميدان تَوْجِيْاً لما يحتمله مزاج الزمان، وصلى الله على سيدنا ولد عدنان، وعلى آله وصحبه على مرّ الزمان.

Sonuç

Son zamanlarda yapılan akademik çalışmalarda Birgivi Mehmed Efendi'ye yanlışlıkla nispet edilen bazı eserlerin asıl sahipleri tespit edilmiştir. Yazma eserler üzerinden yapmış olduğumuz bu çalışmamız neticesinde Birgivi'ye ait zannedilerek üzerine 20 kadar şerh yazılan “Lugaz”ın aslında İbnü'l-Arabî'ye ait olduğu ortaya çıkmıştır. *Risâletü'l-tevhîd* ya da *Lugazü'l-Birgivi* diye isimlendirilen ve kelime-i tevhîdi nefiy ve ispat açısından ele alan bu lugaz aslında İbnü'l-Arabî'nin *el-Abâdile* isimli eserinde Abdullah b. Abdülbârî b. İsa isimli kurgu bir karakterden yaptığı nakilde geçmektedir. Bu lugaza genelde taşrada yaşayan alimler şerh yazmış, merkezde bulunan ulema ise bu konudan pek haberdar olmamıştır. Şerhler içerisinden Hâdimî ve Niğdevî'nin şerhlerinin ondan fazla yazma nüshası bulunurken diğerlerinin nispeten daha az nüshası -hatta bazılarının sadece bir nüshası- bulunmuştur. Şârihlerden İstanbul'da yaşayan Lâlezârî bu lugazı Birgivi'nin İbnü'l-Arabî'nin bazı eserlerinden iktibas ettiğini söylemiş, Râgıb Paşa Kütüphanesi Hafızıkütübü Medârî İbrahim b. Mustafa el-Halebî ise lugazı gerçek sahibine isnat ederek şerh etmiştir.

Bu lugazın kim tarafından, ne zaman ve neden Birgivi'ye nispet edildiğine dair elimizde somut bir veri bulunmamaktadır. Lugazı şerh edenler de bu sorularla pek meşgul olmamış ve bunlara cevap arayışı içine girmemişlerdir. Nitekim şerhlerin mukaddime kısmında Birgivi'ye nisbet edilen bu lugazın çözümünü yapmalarına dair kendilerine yöneltilen talepler doğrultusunda eserlerini kaleme aldıklarını dile getirmişler, eserin Birgivi'ye nispetinin güvenilirliğini ve kim tarafından yapıldığını sorgulamamışlardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akifzâde, Abdurrahim b. İsmail b. Akif el-Amasi, *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi 2527, 1b-114b.
- Aktepe, Mehmet Münir, “Hekimoğlu Ali Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 17/166-168. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Akvîrânî Kara Halil b. Mehmed, *İcâzetnâme-i Mustafa Efendi b. Mehmed*, Çorum: Hasan Paşa İl Halk

- Kütüphanesi, 5536, 15b-16a.
- Akvîrânî Kara Halil b. Mehmed, *İcâzetnâme-i Seyyid Ömer el-Harpûtî*, Ankara: Milli Kütüphane, FB 543, 5b-6a.
- Akvîrânî Kara Halil b. Mehmed, *Şerhu eczâi 'l-kaziyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1820, 1a-1a.
- Akvîrânî, Kara Halil b. Mehmed, *Şerhu Mukaddimati 'l-erbaa*, İstanbul: Nadir Eserler Kütüphanesi, AY1365, 1b-21b.
- alCumeyli, Ahmad Abd Abbas, “الفروضات النبوية في حلّ الألغاز البركويّة = شرح كلمة التوحيد”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi* (AGİİD), 11 (Aralık 2022), 89-122. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2697087>
- Arslan, Ahmet Turan, İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Atâî, Nev'îzâde Atâullâh b. Yahyâ, *Hadâiku 'l-hakâik fi tekmileti 'ş-Şekâik* (Zeyl), nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- AtaU, Atatürk Üniversitesi, Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Arif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu, Erişim 8 Aralık 2022. <http://ispirli.atauni.edu.tr/site/?sayfa=m-arif-efendi-kimdir>
- Atsız, Hüseyin Nihal, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981=1523-1573) Bibliyografyası*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü 'l-ârîfin esmâü 'l-müellifin ve âsârü 'l-musannifin*, nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin Mahmud Kemal İnal. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955.
- Berat, Can Muhammet, “Musa b. Ahmed’in Şerhu Risâletü't-Tevhîd Eseri”, Niğdeli Âlimler Eserler ve Düşünceler, edi. A. İskender Sarıca, Ahmet Vural, Hicret Karaduman, 277-284. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Bursali, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Birgivi Mehmed Efendi, *et-Tarikatü 'l-Muhammediyye ve 's-sîretü 'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullah Hâfız Muhammed Nâzım en-Nedvî, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1436/2015.
- Canatar, Mehmet. *Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Çelebi, İlyas, “Lâlezârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27/89-90. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çetres Recai – Gömbeyaz, Kadir, “İzmitli Müderris İbrahim b. Ali ve Birgivi'nin Lugaz'ı Üzerine Şerhi”, ed. Sefer Yavuz - Ali Kaya, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Durmuş, İsmail, “Lugaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27/221-222. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş Özbek, “Melek ve Cins Risalesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* '98, 8 (1999), 87-110. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184545>
- Ençakar, Aziz, *Birgivi Mehmed Efendi'nin Sarf İlmine Dair Görüşleri ve Kifayetü 'l-Mübtedî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *el-Abâdile*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Ezher: Mektebü'l-Kâhire, 1389/1969.
- Kanbûr, Mehmed el-Antâkî, *Tecdîd-i imân risâlesine reddiye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 220, 108-109a.
- Kaylı, Ahmet. *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu 'cemü 'l-müellifin terâcimu musannifi 'l-kütübi 'l-Arabiyye* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

- Lâlezârî Mehmed Tâhir, el-Yâkûtetü'l-hadra, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafîd Efendi, 124, 15b-25b.
- Lâlezârî Mehmed Tâhir, el-Yâkûtetü'l-hadra, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafîd Efendi, 130, 10b-15b.
- Lekesiz, Hulusi, XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimi Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi, Birgivi Mehmet Efendi ve Fikirleri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1997.
- Maksûd Efendi, *Şerhu'r-Risâleti't-Tevhîdiyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3668, 111a-111b.
- Maksûd Efendi, *Şerhu'r-Risâleti't-Tevhîdiyye*, İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîri Arabî. 4354, 194a.
- Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Medârî, İbrahim b. Mustafa el-Halebî el-Medârî, *el-Lüm'a fi'l-hudûs ve'l-kadem ve'l-kazâ ve'l-kader ve tahkiki't-teklîf*, thk. Münzir Şeyhhasan, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1444/2022.
- Müstakîmzâde, Süleyman Sadeddîn, Hulâsatü'l-Hediyye, İstanbul: Nadir Eserler Kütüphanesi, TY6698, 133a.
- Nalbantzâde, Ali b. Abdulfettâh el-Ezenî, *en-Necât ani't-taklîd fi şerhi Risâleti't-tevhîd*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1017, 220b-222b.
- Özşenel, Mehmet, “Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 37/246. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sarıca, A. İskender vd. (ed.). *Niğdeli Âlimler Eserler ve Düşünceler*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Sindî, Ebû'l-Hasen es-Sağîr, *İnbâü'l-enbâ fî hayâti'l-enbiyâ*, thk. Abdullah el-Fehîmî es-Sindî, Amman: Dâru'l-Feth, 2022.
- Sindî, Ebû'l-Hasen es-Sağîr, *el-Füyûzâtü'n-Nebeviyye fi Halli'l-Elğâzi'l-Birgiviyye*, Ankara: Milli Kütüphanesi, Adnan Ötüken, 4734, 1b-2b.
- Turan, Ahmet Nezihî, “Şanlıurfa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 38/336-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yayla, Mustafa, “Hâdimî, Ebû Saîd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 15/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yıldız, Sakıb, “Akkirmânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2/270. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yüksel, Emrullah, *Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

EK

Tablo: Metin ve Şerhlerin Nüshaları					
<i>Risâletü'l-Tevhîd / Lugazü'l-Birgivi'nin Nüshaları</i>					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Adnan Ötügen	2702	Yok.	Yok.	211b.
02	Ankara, Milli Ktp.	4558	Yok.	Yok.	229a.
03	Ankara, Milli Ktp.	9570	Yok.	Yok.	2a.
04	Bursa İnebey, Ulucami	3541	Yok.	Yok.	88a.
05	Aşir Efendi	463	Yok.	Yok.	51a.
06	Bağdatlı Vehbi	651	Yok.	Yok.	21b.
07	Esad Efendi	3688	Yok.	Yok.	106a.
08	İst. Üni. Nadir Eserler	AY03358	Yok.	Yok.	44b.
09	İst. Üni. Nadir Eserler	AY03535	Yok.	Yok.	70a.
10	Mehmet Taviloğlu	421	Yok.	Yok.	126a-126b.
11	Yazma Bağışlar	2712	Yok.	Yok.	2a.
1. İZNİKMİDİ (İzmitli), İbrahim b. Ali (ö. 1142/1729'dan sonra) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Hasan Hüsnü Paşa	409	Yok.	Yok.	30b-34a.
02	Mehmed Asım Bey	720	Yok.	Yok.	100a-102a.
03	Reşid Efendi	985	Yok.	İzmit Yusuf Efendi Medresesi Müderrisi İbrahim.	202b-203b.
2. NALBANTZÂDE, Ali b. Abdilfettâh el-Ezeni (ö. 1150/1738'den sonra) النجاة عن التقليد في شرح رسالة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Reşid Efendi	1017	1176	Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman.	220b-222b.
02	Teymuriyye	Mecmu 297	1176	Ali b. Hamza er-Rodosî.	s. 185-189
3. NİĞDEVÎ, Musa b. Ahmed el-Berekâtî en-Niğdevî (ö. 1151/1739'den sonra) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Akhisar Zeynelabidin	156	Yok.	Yok.	81b-84b.

02	Ankara Milli Ktp.	4558	1210	Ali b. Ahmed et-Turnevî	230a-231b.
03	Ankara Milli Ktp.	10492	Yok.	Yok.	78b-81b
04	Atif Efendi Eki	1478	Yok.	Yok.	19b-22a
05	Balıkesir İl Halk Ktp.	919	Yok.	Yok.	153a-154a.
06	Bursa İnebey Genel	3983	Yok.	Yok.	1a-3a.
07	Bursa İnebey Ulu Camii	3541	Yok.	Abdullah el-Bosnevî	85b-88a
08	Çelebi Abdullah	396	Yok.	Yok.	112b-116b.
09	Diyarbakır İl Halk Ktp.	611	Yok.	Yok.	125a-128a
10	Hasan Hüsnü Paşa	409	Yok.	İsmail.	34b-39b.
11	İst. Üni. Nadir Eserler	AY 00158	Yok.	Tırnovalı Turuncuzade Mehmed Emin b. Hacı Ahmed.	24b-26a
12	İst. Üni. Nadir Eserler	AY 03888	Yok.	Ali b. Ali b. İbrahim el-Behesnevi el-Karavi.	13b-17b.
13	Mehmed Asım Bey	720	Yok.	Yok.	45b-49b.
14	Nafiz Paşa	1350	Yok.	Yok.	33a-36b.
15	Reşid Efendi	1017	1176	Abdurrahman.	207b-209b
4. MAKSÛD EFENDİ, Maksûd el-Kürdî el-Erzurûmî (ö. 1170/1756-57) شرح الرسالة التوحيدية					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Esad Efendi	3668	1173	Halil b. Hüseyin el-Ardahânî.	111a-111b
02	Ali Emîri Arabî	4354	Yok.	Yok.	194a-194a
5. KADİZÂDE MEHMED, Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurûmî (ö. 1173/1760) الفتحية					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Bağdatlı Vehbi	651	Yok.	Yok.	22a-28b.
02	Esad Efendi	3668	1173	Halil b. Hüseyin el-Ardahânî.	106a-111a.
03	Mehmed Asım Bey	597	Yok.	Yok.	24b-27a.
6. KEFEVÎ (AKKİRMÂNÎ), es-Seyyid Mehmed b. Hacı Hamîd Mustafa (ö. 1174/1760). شرح الكلمة الطيبة					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Hasan Hayri Abdullah	43	Yok.	Yok.	25b-26a
02	Hasan Hüsnü Paşa	260 (Hamişde)	Yok.	Yok.	161b-162a.
03	İst. Üni. Nadir Eserler	AY 03535	Yok.	Yok.	70a-71a.
04	Reşid Efendi	1026	Yok.	Yok.	212a-212a.

7. HÂDİMÎ, Ebû Saîd Muhammed b. Muştafa el-Hâdimî el-Konevî (ö. 1176/1763) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Ankara Milli Ktp.	4558	Yok.	Ali b. Ahmed.	232a-233a
02	Bâyezîd Devlet Ktp.	3670	Yok.	Yok.	29b-31b.
03	Bursa İnebey Genel	3983	Yok.	Yok.	1b-3a.
04	Bağdatlı Vehbi	2165	Yok.	Yok.	126b-130a
05	Çelebi Abdullah	392	Yok.	Yok.	117b-120b (eksik)
06	İ.B.B. Atatürk Kitaplığı	OE_Yz_650	1168	es-Seyyid Abdülkerim Muştafa b. Ahmed b. Abdürrahim Müderrişzâde el- Ankaravî.	106b-112b.
07	İst. Üni. Nadir Eserler	AY03358	Yok.	Yok.	41a-43a.
08	İst. Üni. Nadir Eserler	AY03829	Yok.	Yok.	130b-132a.
09	İst. Üni. Nadir Eserler	AY04595	1257/1841- 42..	Yok.	83a-85a.
10	Kaştamonu İl Halk	1228	Yok.	Yok.	35a-35b
11	Reşid Efendi	1017	1172	Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman (Hâdimî'nin talebesi)	217b-219b.
12	Yazma Bağışlar	2712	Yok.	Ahmed b. Abdülhamid.	3a-4b.
13	Yazma Bağışlar	7128	Yok.	Yok.	122b-123b.
8. BALIKESİRLİ, Şeyh Kâsım el-Halvetî eş-Şemsi (ö. 1176/1763) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	İst. Üni. Nadir Eserler	AY 03629	1194	Halil b. İbrahim.	29b-31a
9. AKVÎRÂNÎ, Ebü'l-Fahr Kara Halil b. Mehmed el-Konevî el-Müftî (ö. 1165/1752'den sonra) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Ankara Milli	4558	Yok.	Yok.	231b-232a
02	Ankara Milli	9570	Yok.	Yok.	1b-1b
03	Balıkesir İl Halk Ktp.	919	1232	Yok.	152b-152b.
04	Yazma Bağışlar	2712	Yok.	Yok.	2b-3a.
10. SİNDÎ, Ebü'l-Hasen es-Sağır Muhammed b. Sadık es-Sindî el-Medenî (ö. 1187/1773) الفيوضات النبوية في حل الغاز البركوية					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı

01	Adnan Ötügen	4734	1188	Yok.	1a-2b (Nakıs)
02	Daru'l-Mahtûtât (San'a)	3054	Yok.	Yok.	Vrk nr. yok.
03	Hacı Mahmud Efendi	1410	Yok.	Yok.	1b-10a
04	Hasan Hüsnü Paşa	409	Yok.	Yok.	115b-118b.
05	Nafız Paşa	433	Yok.	Yok.	1b-16a.
11. RUHÂVÎ, Mehmed b. Osman b. Mehmed er-Ruhâvî (ö. 12./18. Yüzyıl sonları) شرح الكلمة الطيبة					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Adnan Ötügen	2702	Yok.	Yok.	212a-212b.
02	Ankara Milli Ktp.	4558	Yok.	Yok.	229a-229b.
03	Ankara Milli Ktp.	7487	Yok.	Yok.	12b-15a
04	Ankara Milli Ktp.	9570	Yok.	Yok.	7b-8a.
05	Çorum Hasan Paşa İl Halk	4076	Yok.	Yok.	9b-12a.
06	İst. Üni. Nadir Eserler	AY 04595	Yok	Yok	80b-82b.
07	Konya Bölge Yazma Esrlr	4708	Yok.	Yok.	108b-109b.
08	Mehmet Asım Bey	165	Yok.	Yok.	1a-2a
09	Yazma Bağışlar	2712	Yok.	el-Hamdî.	2b-3a
12. BEYŞEHİRLİ, Munsif, Mehmed b. Mustafa (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Konya Bölge Yazma Esrlr	3465	Yok.	Yok.	173b-174a
13. LÂLEZÂRÎ, Mehmed Tâhir b. Mehmed (ö. 1204/1789) الياقوتة الخضراء					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Hafid Efendi	124	1203	Müellif.	15b-25b
02	Hafid Efendi	130	1203	Müellif.	10b-15b.
14. KANBUR, Mehmed el-Antâkî (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) الأجوبة عن الأسئلة الواقعة برسالة البركوي في كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Antalya Tekelioğlu	834	Yok.	Yok.	1b-3a.
02	Bağdatlı Vehbi	2075	1175	es-Seyyid el-Hâfiz Mustafa.	37a-37b.
03	Bâyezîd Devlet Ktp.	1624	Yok.	Yok.	67b-69a.
04	Bursa İnebey, Ulucami	3493	1194	Yok.	85b-86b.
05	İst. Üni. Nadir Eserler	AY04625	Yok.	Yok.	1b-3a.
05	İzmir Milli Ktp.	869	Yok.	Yok.	55b-56b.

06	Mihrişah Sultan	220	Yok.	Yok.	109a-110b.
15. TRABLÛSÎ, Seyyid Muhammed (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Bursa İnebey, Genel	3983	Yok.	Yok.	3a-4a
16. MÜFTÎ (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Bursa İnebey, Ulucami	3451	Yok.	Yok.	88a-88b.
02	Mehmet Taviloğlu	421	Yok.	Yok.	126a-126b.
17. Meçhûl (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Hacı Mahmud Efendi	1481	Yok.	Yok.	1b-8a.
18. Meçhûl (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) شرح كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Esad Efendi	1362	Yok.	Yok.	1b-5b.
19. Meçhûl (ö. 12./18. Yüzyılın sonları) حاشية كلمة التوحيد					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Bağdatlı Vehbi	2075	Yok.	Yok.	35b-36b.
MEDÂRÎ, İbrahim b. Mustafa b. İbrahim el-Halebî (ö. 1190/1776) «شرح كلمة التوحيد من «كتاب العبادلة»					
No	Koleksiyon	Demirbaş	İstinsah Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	İ.B.B. Atatürk Kitaplığı	OE_Yz_650	1168	es-Seyyid Abdülkerim Muşafa b. Ahmed b. Abdürrahim Müderriszâde el-Ankaravî	96b-102a
02	Reşid Efendi	442	Yok.	Yok.	94b-103b
03	Reşid Efendi	1017	1174	Hâfız Abdurrahman et-Turgûtî	210b-215a.

